

KURUNCZI JENŐ

A 18. század első felének orosz történetírása

I. Rövid historiográfiai áttekintés

A 18. század igen fontos helyet foglal el az orosz történetírás történetében. Ebben az időszakban jött létre az orosz történettudomány, jelentősen fejlődött a forráskritika és lerakták a történeti segédtudományok alapjait. A korabeli történeti művekben föltárul előttünk a korszak szellemi arculata. Mindezek indokoltá teszik ezen időszak elmélyültebb historiográfiai vizsgálatát.

A 18. század első felének kiemelkedő történeti munkáira már a század közepén és második felében született művekben is reagáltak. Lomonoszov igen magasra értékelte Tatyiscsev történetírói munkásságát. Kiemelte, hogy az *Orosz történet* írója az uralkodók és a nép cselekedeteit a sokéves munkával összegyűjtött és feldolgozott orosz és idegen nyelvű kéziratok anyag alapján hitelesen, patriotizmustól vezérelve és az addigi hiányosságokat pótolva mutatta be.¹ Boltyin Scserbatovval vitázva hangsúlyozta, hogy Tatyiscsev a régi orosz történelmet a legkorábbi orosz évkönyveket figyelmesen elolvasva, a csodákkal való magyarázatokat elhagyva írta meg.² Ugyanő — csakúgy mint Lomonoszov és Scserbatov — több konkrét történeti probléma megoldásánál utal Tatyiscsevre.³ Azt is látnunk kell azonban, hogy a fenti történetírók számos ponton (pl. a történetfilozófia, a forráskritika és az egyes korszakok és események magyarázata terén) túlhaladtak mesterükön. Ez utóbbiból következnek kritikai megjegyzéseik. Ugyanakkor pl. Schlözer is elismerte, hogy Tatyiscsev munkája a további kutatás alapját képezte. Meg kell jegyeznünk azt is, hogy az orosz történeti művek elején a historiográfiai áttekintés az Orosz történet írójánál jelent meg először és a későbbiekben e téren őt követték.

Szűkebben vett tudományos értelemben a 19. századi történészek foglalkoztak először a 18. század historiográfiájával. A legmélyebb és legátfogóbb elemzést Sz. M. Szolovjov és V. O. Kljucsevszkij adta. A szovjet kutatók ma már egyértelműen hangsúlyozzák Szolovjovnak a 18. sz. eleji ideológiai reformfolyamatok és a 17. század orosz szellemi élete kapcsolatáról vallott nézeteinek fejlődését. A kezdeti éles szembeállítás után a nagy orosz tudós az 1870-es

-
1. *M. V. Lomonoszov*: Polnoj szobranyije szocsinyenyij. VI. Moskva-Leningrád, 1952. 13-16, 545-546.; *M. T. Beljavszkij*: M. V. Lomonoszov i ruszkaja isztorija. Voproszi istorii 1961/11.
 2. *I. N. Boltyin*: Krityicseszkije primecsanyija general-majora Boltyina na I. tom. Isztorii knyazja Scserbatova. Szentpétervár, 1793. 15-18.; *Uő*: Krityicseszkije primecsanyija na II. tom. Szentpétervár, 1794. 111, 304.
 3. *M. V. Lomonoszov*: i. m. VI. 32, 182, 556, 573, 579, 581.; *I. N. Boltyin*: i. m. I. 45, 241-251, 291, II. 116, 274, 434.; *Uő*: Primecsanyija na Isztoriju drevnyija i ninyejsija Rosszii g. Leklerka. I-II. Szentpétervár, 1788. 212, 314, II. 472-480.; *M. M. Scserbatov*: Isztorija Rosszizskaja ot drevnyejsh vremjon. I-II. Szentpétervár, 1901. 1-29, 265. II. 69, 306-311, 449.; *Uő*: Szocsinyenyija I. Politiceszkija szocsinyenyija. Szentpétervár, 1896. 335-394.

évek elején azt emelte ki, hogy a reformokat a történelmi szükségszerűség hívta életre.⁴ Az északi háború nagy hatása mellett Szolovjov hangoztatta I. Péternek a tudomány — közte a történelem — nevelő funkciójába vetett hitét. Ugyancsak nála találkozhatunk a 17. és a 18. századi történetírás összehasonlító elemzésével, ill. az utóbbi átfogó értékelésével.⁵ Kljucsevszkij hangsúlyozta, hogy a 17. századi változások készítették elő I. Péter reformjait, amelyeket nagyban a háború szükségletei határoztak meg és csak később lettek átgondoltabbak. A történész, noha több művében Boltyin szerepét emelte ki a korszak historiográfiájában, a század első felének — igaz, forráskritikai és koncepcionális kérdésekben bíráló megjegyzéseket téve — értékelésével is foglalkozott.⁶

A szovjet történettudomány kezdettől nagy jelentőséget tulajdonított a historiográfia tanulmányozásának. Kiemelkedőek voltak Sz. N. Valk, N. L. Rubinstejn és M. N. Tyihomirov kutatásai. Valk az 1930-as évektől fokozatosan Tatyiszev munkásságának kiváló ismerője lett. 1941-ben jelent meg Rubinstejn átfogó műve az orosz historiográfiáról. Az 50-es években kezdtek kiadni *A szovjetunióbeli történettudomány történetének vázlatát* különböző köteteit.⁷ A fenti időszakot az eredmények mellett (ekkor születtek az első marxista historiográfiai összefoglaló munkák, Valk kitűnő cikkei) komoly hiányosságok (pl. a történeti eszmék harcának leegyszerűsített, sematikus ábrázolása) is jellemezték.

Az SZKP XX. kongresszusát követően a vizsgált korról több vonatkozásban árnyaltabb képet adó munkák láttak napvilágot. Így kiemelnénk L. V. Cserepnin művét, a szovjet egyetemek történeti fakultásai részére 1971-ben megjelent historiográfiai tankönyv második, javított kiadásának a korszakra vonatkozó anyagát és az 1960-70-es években Sz. L. Pestic által írt monográfiát.⁸ Cserepnin hangsúlyozta Szolovjov fentebb bemutatott nézeteinek fejlődését. Ugyanő és Pestic ráirányította a figyelmet Tatyiszev főműve forráskritikai kérdéseinek újszerű megközelítésére. Pesticnek ma már több vitatott nézete mellett komoly érdemei vannak a svéd háború története és Tatyiszev Orosz története kéziratának tanulmányozásában.⁹ A 1970-es évek és a 1980-as esztendő első felének munkái közül igen jelentősek M. A. Alpatov, L. V. Cserepnin, B. I. Krasznbajev, A. M. Szaharov és A. L.

-
4. Sz. M. Szolovjov: Publicniszje cstyenyija o Petre Velikom. Moszkva, 1875. 5, 9, 120.; *Uő*: Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon. VII. Moszkva, 1962. 180, 439-450. IX. Moszkva, 1963. 543, 549. A témáról lásd még: I. V. Volkov: Isztorik Sz. M. Szolovjov i dvuhszotletnij jubilej Petra Pertvovo. In: Isztorija i isztoriki. Moszkva, 1987.
 5. Sz. M. Szolovjov: Piszatyeli russzkoj isztorii XVIII veka. In: Szobranijje szocsinyenij. Szentpétervár, 1855.
 6. V. O. Kljucsevszkij: Kursz russzkoj isztorii. In: Szocsinyenija. Moszkva, 1957-59. III. 363-364. IV. 44, 49-50, 206-208, 216-217, 221. VIII. 154-156. Itt jegyezzük meg, hogy a Gondolat (Miszt) Kiadó most adja ki újra Szolovjov műveit 18 könyvben, Kljucsevszkij munkáit pedig 9 kötetben. Az olvasók nagy érdeklődésétől kisérv az első (nem korszakunkat tárgyaló) kötetek már meg is jelentek.
 7. N. L. Rubinstejn: Russzkaja isztorigrafija. Moszkva, 1941; Ocserki isztorii isztoricseszkoj nauki v SZSZSZR. Pod red. M. N. Tyihomirova. I. Moszkva, 1955. Valkról lásd: V. G. Cserpuha: Sz. N. Valk — ucsonij i cselovek. Voproszi Isztorii. 1988/12. Tyihomirovról: Je. V. Csiszjakova: M. N. Tyihomirov, 1893-1965. Moszkva, 1987.
 8. L. V. Cserepnin: Russzkaja isztorigrafija do XIX. veka. Moszkva, 1957.; Isztorigrafija isztorii SZSZSZR sz drevnyejsih vremjon de Velikoj Oktyabrszkoj szocialiszticeszkoj revoljucii. Pod red. V. Je. Illerickovo i. I. A. Kudrjavceva. 2. kiadás Moszkva, 1971.; Sz. L. Pestic: Russzkaja isztorigrafija XVIII veka. 1-3. Leningrád, 1961-1971.
 9. Vitatják pl. azt az értékelést, amit Pestic a 18. században Oroszországban működött német történészekről (köztük Müllerről) adott. Lásd erről: A. B. Kamenszkij: G-F. Müller i naszlegijje V. N. Tatyiszeva. Voproszi Isztorii 1987/12.; D. A. Avduszin: Szovremennij antinormanizm. Uo. 1988/7. Müllerről lásd még a Voproszi Isztorii 1988/12 számában: G. F. Müller v ocenke otyecseszvetnojj isztorigrafii.

Sapiro művei.¹⁰ Szaharov a 18. sz. elejének kulturális reformjairól szólva hangsúlyozta történelmi feltételezettségüket. A század első felének történetírását a szerzők minőségileg új szakasznak tartják az orosz historiográfia történetében. A 80-as évek derekától a peresztrojka és a glasznosztj jegyében kialakuló új történelmi gondolkodásmód a historiográfia tanulmányozása (és oktatása) terén is fokozott erőfeszítéseket igényel a szovjet történészekről.¹¹

Szeretnénk tömören utalni írásunk forrásaira. A 18. sz. első negyede történetírásának elemzését *A svéd háború története* (más néven *Nagy Péter naplója*), a cárnak a témával kapcsolatos néhány levele és rendelkezése, F. A. Kurakin *Archívuma*, az F. Tumanszkij által kiadott *Különböző írások* gyűjteménye (benne H. Huyssen I. Péterről szóló művével) és Feofan Prokopovics Nagy Péterről írt munkája 1788. évi kiadása alapján végeztük. V. N. Tatyiscsev munkásságának vizsgálatára *Orosz története* I-VII. kötetének akadémiai kiadása, *Válogatott művei* és a *Történeti archívum* V. kötete forrásközlése szolgált.¹² A speciálisan a 18. sz. első felének történetírását, historiográfusait és történeti műveit tárgyaló újabb szakirodalomra az egyes részeknél utalunk.

II. A 17. század második felének és a 18. század elejének történetírása közti kapcsolatok

A 17. sz. közepétől az orosz történetírásban már fellelhetők voltak azok a jelenségek, amelyek a 18. századi új historiográfiai szakasz előzményeit képezték. Sziiveszter Medvegyev, Szimeon Polockij és A. I. Lizlov felismerte a tudás jelentőségét, harcolt a babonák ellen és kiállt a valós okokkal történő eseménymagyarázatért. Ezt a kort azonban a tudományos történelemszemlélet elemeinek megjelenése mellett a vallásos mítóvumok továbbélése is jellemzi. Ha pedig a feldolgozás módját nézzük, ez az időszak átmenetet jelentett az évkönyvgyűjteményektől a kezdeti tudományos munkák felé. A művek tematikája bővült, több forrásra támaszkodtak, megjelentek a forráskritika új elemei és tért hódított a racionalizmus.¹³

10. *A. M. Szaharov*: Iz isztorii isztoricseszkoj miszli v Rosszii nacsala XVIII v. Vesztnyk Moszkovszkovo Unyiverszityeta. Isztorija 1972/3.; *Uő*: Isztorigrafija isztorii SZSZSZR. Doszovjetszkij period. Moszkva, 1978.; *L. V. Cserepnjin*: Otyecsesztvennije isztorii XVIII-XX v. Moszkva, 1984.; *M. A. Alpatov*: Russzkaja isztoricseszka miszli i Zapadnaja Jevropa (XVIII-pervaja polovina XIX v.). Moszkva, 1985.; *B. I. Krasznobajev*: Ocserki isztorii russzkoj kulturni XVIII v. Moszkva, 1972.; *A. L. Sapiro*: Russzkaja isztorigrafija sz drevnyejsih vremjon po XVIII v. Kursz lekcij. Leningrád, 1982.
11. *A. Je. Siklo*: V vizsej skole. Prakticseszskije zanyatyija po isztorigrafii isztorii SZSZSZR. Voproszi Isztorii 1986/1.; *A. N. Medusevskij* — *I. V. Szabennyikova*: Novoje v issledovanyijah po isztorii Roszii XVII-szeregyini XIX v. Prepodavanyije Isztorii v Skole 1988/5.; *D. A. Avduszín*: i. m.; A történészek és írók az irodalomról és a történelemről c. (az 1988. ápr. 27-28-i tanácskozásról készült) beszámolóból *Ju. N. Afanaszjev* és *A. A. Iszkenderov* hozzászólása. Voproszi Isztorii 1988/6.; A Történeti Szekcióban c. ismertetésből a Voproszi Isztorii fel. szerkesztőjének *A. A. Iszkenderovnak* és az Isztorija SZSZSZR főszerkesztőjének, *I. D. Kovalcsenkónak* a megjegyzései. Voproszi Isztorii 1988/12.
12. Zsurnal ili pogyennaja zapiszka imperatora Petra Velikovo sz 1698 goda, dazse do zakljucsenyija Nejszatszskovo mira. I. Szentpétervár, 1770.; Arhiv knyazja F. A. Kurakina. Pod red. *M. I. Sze-mevszkovo*. kny. I-V. Szentpétervár-Moszkva, 1890-1894.; Szobranijje raznih szocsinyenyij. Izd. *F. Tumanszkim*. 3., 8. H. és é. n.; *Feofan Prokopovics*: Isztorija imperatora Petra Velikovo ot roszgyernijja jevo do Poltavszkoj batalii. Szentpétervár, 1788.; *V. N. Tatyiscsev*: Isztorija Roszsijszkaja. t. I-VII. Pod red. *A. I. Andrejeva*, *M. N. Tjihomirova* i *Sz. N. Valka*, Moszkva-Leningrád, 1962-1968.; *Uő*: Izbrannije trudi. Leningrád, 1979.; Isztoricseszskij arhiv. V. Moszkva-Leningrád, 1950.
13. *M. A. Alpatov*: Racionalizm i antyicsznaja tragycija v russzkoj isztoricseszkoj tyeorii XVII v. In: Problemi isztorii obszesztvennovo dzvisenyija i isztorigrafii. Moszkva, 1971.

Pl. Lizlov a történeti eseményeket földi okokkal, realiztikusan magyarázta.¹⁴ A 17. sz. utolsó harmadában az orosz történetírás újszerűen kezd foglalkozni olyan elméleti kérdésekkel, mint a történelem tárgya, feladatai, a történész felelőssége és munkamódszerei. Az értelem szerepének hangsúlyozásával a múlt megismerésében a világi történelemszemlélet nyert teret, ami elősegítette a későbbiekben a történetírás tudománnyá válását.¹⁵ A korabeli szerzők rámutattak arra, hogy az ókori és a középkori történelem ismerete elősegíti az emberek nevelését.¹⁶ Az ún. „udvari történetírók” világi alapállásból indultak ki és tudatában voltak a történész felelőségének. A történelem társadalmi szerepének erősödéséhez nagyban hozzájárult a történetírói munka megszervezésének állami támogatása és a nyomtatott történeti irodalom terjedése. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy mindez a történetírói gyakorlatban csak lassan érvényesült.

A társadalmi-politikai és történeti eszmék terén a 17. sz. második felében lezajló változásokat áttekintve meg lehet állapítani, milyen gondolatokat vettek át, ill. fejlesztettek tovább közülük a 18. sz. elején. Az államról és az államhatalomról vallott nézetekből ilyen volt az egyház alávetése a világi hatalomnak és a cárok hatalmának isteni eredete. Igaz, mindezt teoretikusan a 18. sz. elején Feofan Prokopovics fejtette ki részletesen, a világi hatalom teljes primátusa pedig I. Péter idején jött létre. Polockijnál és Nagy Péternél egyaránt föl-lehetjük az ország védelméről és az alattvalók oktatásáról való gondoskodás eszméjét. Szembetűnő azonban a politikai propaganda és a művelődés terén a két korszak közti különbség is. A 18. sz. elején a nyomdászat fejlődésével lehetővé vált a történeti-politikai eszmék nagyobb mértékű terjedése. A kor növekvő állami feladatainak ellátására művelt emberek, ehhez pedig új iskolák és tankönyvek kellettek. Prokopovics, Tatyiscsev és D. Kantemir új pedagógiai — köztük a történelemtanításra vonatkozó — elveket fogalmazott meg. A történeti eszmék fokozatos (néha ellentmondásos) fejlődése előkészítette a harcot a reformok konzervatív ellenzőivel. Ebben az ideológiai küzdelemben I. Péter azt várta a historiográfusoktól, hogy történetileg támasszák alá a gyökeres átalakulás szükségességét. A cár az előző századtól eltérően maga lett az abszolutizmus legfőbb ideológusa.¹⁷

A fentiekből látható, hogy a különbségek ellenére a 17. sz. második fele és a 18. sz. eleje között lényeges kapcsolatok vannak. A mai szovjet kutatók a konkrét tényanyag sokoldalú elemzése alapján egyértelműen hangoztatják, hogy a 17. századi változások előkészítették a 18. sz. eleji reformokat, ideológiai téren pedig a 18. századi új típusú történeti műveknek megvoltak az előző századbéli historiográfiai előzményei.

III. A 18. század elejének történetírása

I. Péter korának reformjai elősegítették a *történelmi ismeretek* terjedését. Jelentős változások mentek végbe az állam szemszögéből fontos művek megírásának megszervezésében. A történelemtankönyvekben erősödtek a világi elemek, s noha még sokáig a politika- és a hadtörténet állt az első helyen, elvétve már más témájú adatokkal is találkozunk. Nőtt az idegenből oroszra fordított művek száma. Péter korában a politikai és a történeti irodalom tette ki a

-
14. *Je. V. Csiszjakova*: Formirovanyije novih principov isztoriceszskovo povesztvovanyija. In: Russzkaja lityeratura na rubezse dvuh epoh. Moszkva, 1971.
 15. *M. A. Alpatov*: Racionalizm i. m.; *L. N. Puskarjov*: Obszcsesztveno-polityiceszskaja miszl Rosszii. Vtoraja polovina XVII veka. Moszkva, 1982.
 16. *L. N. Puskarjov*: i. m. 226.
 17. *N. J. Pavlenko*: Pjotr Pervij (K izucsenyiju obszcsesztvenno-politicseszkih vzgljadov). In: Rosszija v period reform Petra Pervovo. Moszkva, 1973.; *Uő*: Pjotr Pervij. Moszkva, 1975. (A kard és a toll c. fejezet); *L. N. Puskarjov*: i. m. 262 és köv.

nyomatásban megjelent társadalmi témájú frások nagy részét. A legnagyobb könyvtárakban (a cár, Ja. V. Brjusz és D. M. Golicin gyűjteményeiben) a történeti irodalom előkelő helyet foglalt el.¹⁸ A korabeli diplomáciai gyakorlat miatt a Külügyi Hivatal tanulmányozta az orosz külkapcsolatok történetét. A rendeletekhez és a politikai művekhez hosszú, történeti bizonyítékokat felvonultató előszavakat írtak. A történeti ismereteket a legkövetkezetesebben a reformok megvalósítói (I. Péter és köre) használták. A fenti folyamat korlátait jelzi azonban pl. az, hogy az iskolákban a történelem még nem volt önálló tantárgy.¹⁹

Tematikailag az ekkor írt történeti munkák az orosz történelemről készült általános és az I. Péter és az északi háború történetét tárgyaló alkotásokból tevődtek össze.²⁰ A művek alapjául a diplomáciai tárgyalásokról és a hadjáratokról készült feljegyzések szolgáltak. Az eseményeket naplószerűen feldolgozó frások már új tartalmat tükröztek és csak a kifejtés formájában (évek szerint) hasonlítottak az évkönyvekre. Bizonyos előrelépés volt a történelmi törvényszerűségek megragadásában. Leibniz és Pufendorf történetfilozófiája hatott I. Péterre és Tatyiscsevra. Az oroszra fordított művek előszavaiban a fordítók fontos elméleti kérdésekről (a történelem hasznáról, a tudományok közti helyéről) érkeztek. A kultúrában, azon belül a tudományokban — köztük a haladó történelmi gondolkodásban — a világi megközelítés nyert teret.²¹ Ezek a változások és a 18. eleji konkrét munkák készítették elő Tatyiscsev Orosz történetét.

Az Oroszországban ekkor írt általános művek közül kiemelnénk A. I. Mankijev, F. P. Polikarpov és B. I. Kurakin frásait. Mankijev megpróbálta összevetni az orosz történelemmel kapcsolatos orosz és külföldi szakirodalmat. Alkotásán érződött a középkori historiográfia hatása. Polikarpov I. Péter utasítására írta művét. Újszerű, hogy röviden szólt az orosz parasztmozgalmakról, Bolotnyikov és Razin harcáról. Kurakin politikai nézeteit tekintve az arisztokrácia képviselője volt. Azovtól Poltaváig részt vett az északi háború hadműveleteiben. Okos, művelt, sok országot megjárt, idegen nyelveket jól beszélő, patrióta diplomata volt. *Önéletrésében* valójában orosz történetet írt.²² A századforduló reformjainak egyetlen műben sem találjuk olyan részletes leírását, mint nála. Szólt az új ruhaviseletről, a kancellária létrehozásáról, az orosz ifjak külföldi tanulásáról, a mesteremberek és tisztek Oroszországba hívásáról. I. Péter korának fontos eseményei közt említette a dragonyos ezredek felállítását, az új adókat, a kolostorok jövedelmének összeírását és a patriarchátus eltörlését.²³ Kurakin másik munkája, a *Feljegyzések az orosz-svéd háborúról 1710-ig*²⁴ a korabeli újságok beszámolóin, visszaemlékezéseken és hadijelentéseken alapult. Az írás körültekintően mutatja be és értékeli Oroszország diplomáciai helyzetét (főleg az orosz–lengyel–svéd viszonyt) és a hadieseményeket. Kurakin elemezte Mazepának a svédekhez történő átállásával kialakult helyzetet (a lehetséges oroszellenes svéd–török–kozák összefogást), a poltavai csatát és annak

18. *Je. I. Bobrova*: Biblioteka Petra I. Ukaz. Szpravocsnyik. Pod red. D. Sz. Lihacsova. Leningrád, 1978.; *Sz. P. Luppov*: Knyiga v Rosszii v pervoj csetverty XVIII veka. Leningrád, 1973. 93-96, 166-178, 204-223.

19. *P. P. Pekarszkij*: Nauka i lityeratura v Rosszii pri Petre Velikom I. Szentpétervár, 1862. 128-135.

20. *Sz. P. Luppov*: i. m. 51.; *Sz. L. Pestics*: i. m. I. 83.

21. *A. I. Andrejev*: Osznovanyije Akagyemii nauk v Petyerburge. In: Pjotr Velikij. Szb. sztatyej. Moszkva-Leningrád, 1947. 284-333.; *M. T. Beljavszkij*: Osznovanyije Akagyemii nauk v Rosszii. Voproszi Isztorii 1974/5.; *M. M. Bogoszlovskij*: Pjotr Velikij. 4. Leningrád, 1848. 89-90.; *B. I. Krasznbajev*: Ocserki i. m. 103-109.; *Uő*: Osznovnyije cserti novoj russzkoj kulturi. Voproszi Isztorii 1976/9.; *Uő*: Russzkaja kultura XVIII veka. Predmet i zadaci izucsenyija. Isztorija SZSZSZR 1976/6.; *Sz. P. Luppov*: i. m. 3, 7, 54, 86-88, 359.; *A. B. Proszina*: Tyeoretyicseszkoje osznozovanyija F. Prokopovicsa reform Petra I. Vesztnyik MGU. Pravo 1969/6.; *L. N. Puskarjov*: Akagyemija i russzkaja kultura XVIII veka. Voproszi Isztorii 1974/5.

22. Archiv Kurakina i. m. I. 243-287.

23. I. m. I. 257-258.

24. I. m. I. 291-328.

hatását.²⁵ A szerző *Pjotr Alekszejevics cár története* c. munkája csak igen töredékesen maradt fenn. Az előszó és a fejezetbeosztás azt sejteti, hogy valójában az orosz birodalom történetének megírására vállalkozott.²⁶ A 18. sz. első negyedének bő tárgyalását belpolitikára (ami akkor teljesen szokatlan volt), az északi háború és a diplomáciai viszonyok taglalására bontotta volna. A 17. sz. végi udvari intrikák részvevőinek cselekedeteit a szerző pszichológiai okokkal motiválta.²⁷ Egészében Kurakin művei a pragmatikus történetnézet termékei. A reformok bemutatásán kívül a történelmi személyiségek igen jó jellemzésével találkozhatunk írásaiban. Archívumának más anyagai (II-V. könyv) haszonnal forgathatók a korabeli nemzetközi és külkereskedelmi kapcsolatok vizsgálatakor.

A korabeli Oroszország története elevenedik meg H. Huyssen, P. P. Safirov, Feofan Prokopovics és L. Hallart műveiben. Az északi háború történetének megírását politikai jelentősége miatt a kormányzat ellenőrzése mellett, annak szervezésében a hivatalos nyomdai lehetőségek felhasználásával több ember végezte. A legfőbb irányító maga I. Péter volt. Az anyaggyűjtésben és a feldolgozásban nagy szerepet játszott a Külügyi és Hadügyi Hivatal. A fenti szerzők közül Huyssen munkája viszonylag bő forrásanyagra épült.²⁸ Ha ezt az írást összevetjük a svéd háború történetével, kitűnik, hogy annak egyik forrása volt. Huyssen az északi háború okainak realizitikus magyarázata mellett az uralkodók lelki-morális arculatából kiindulva közelítette meg tevékenységüket. Az akkor sokakat foglalkoztató narvai vereséget Péter taktikai elképzeléseivel hozta összefüggésbe.²⁹ Művében a katonai és a diplomáciai eseményeknek szentelt nagy teret, de tágabb érdeklődésére utal, hogy érintőlegesen szólt Pétervár építéséről és egyes reformokról. Huyssen munkája még kidolgozatlan és befejezetlen maradt, a szórványosan és következtetlenül megnyilvánuló realizitikus nézetek azonban már a történetírás előrelépést sejtették.

Az északi háborúról írt művek politikai-diplomáciai aktualitását jól érzékelteti Safirov írása. A háború okairól szóló munka nagy példányszámban, sok kiadásban és gyorsan napvilágot látott. Fontosságát az is jelzi, hogy megírását az egyik vezető államférfira bízták. Safirov a háború igazságosságát igyekezett bizonyítani. Az 1717. évi béketárgyalásokkal kapcsolatban rámutatott, hogy egyes államok lépései akadályozták Oroszország előrehaladását. A műben a szerző egészében idealizálta az orosz diplomácia és I. Péter tevékenységét.

Feofan Prokopovics, a 18. sz. elejének egyik kiemelkedő személyisége kapcsolatban állt a kor legműveltebb embereivel (pl. D. M. Golicinnel, Tatyiscseffel és D. Kantemirrel), később az akadémia több tudósával.³⁰ Pedagógiai elképzelései (köztük a történelemtanításról) és iskolaszervezési tevékenysége saját korában a leghaladóbbak közé sorolható.³¹ *Az uralkodói akarat igazsága* c. művében és az általa összeállított *Egyházi szabályzatban* az abszolút monarchia ideológusaként lépett fel. Prédikációiban a bevezetett reformok történelmi jelentőségét hangsúlyozta. Prokopovics tehát nagyon is világi kérdésekkel foglalkozott és egyáltalán nem a hagyományos egyházi megközelítésben.³² A fentiekén kívül azonban mint I. Péter és az északi háború történésze egy befejezetlen, de alapjaiban sikeresnek mondható történelmi művet is alkotott.³³ Írásaiban az uralkodó osztály álláspontjának megfelelően ítélte el az asztrahányi

25. Archiv Kurakina i. m. I. 314-315, 318, 321-323.

26. I. m. I. 41.

27. I. m. I. 62-63.

28. Szobranijje raznih szocsinyenij. i. m. III. 3-493, VIII. 5-336

29. Szobranijje raznih szocsinyenij. i. m. III. 211-219.

30. *I. Csiztovics*: Feofan Prokopovics i jevo vremena. Szentpétervár, 1868. 607-625.

31. *I. Csiztovics*: i. m. 631 és köv.; *B. I. Kraszno Bajev*: Ocserki i. m. (Az iskola c. fejezet); Ocserki isztorii skoli i pedagogicseszkoi miszli narodov SZSZSZR. XVIII-pervaja polovina XIX v. Moskva, 1973. 34-43.

32. *I. Csiztovics*: i. m. 130-131.; *B. I. Kraszno Bajev*: Ocserki. i. m. (A társadalmi gondolat c. fejezet); *A. B. Proszina*: i. m. 63-71.

33. *F. Prokopovics*: Isztorija i. m.

felkelést.³⁴ A 18. sz. elején lezajló átalakulások híveként szólt I. Péter harcáról a reformok ellenzőivel. Prokopovics jól látta a poltavai ütközet jelentőségét. Történeti művén kívül hit-szónoklataiban, az általa szerkesztett törvénykezési okiratokban mindig az adott téma történeti megalapozására törekedett. Tatyiscsev közeli barátjaként komoly befolyást gyakorolt annak társadalmi-politikai nézeteire.³⁵ Hallart naplójából és *Az északi háború történetének leírása* c. művéből a narvai csatáról leírtak kerültek be A svéd háború történetébe és jelentek meg nyomtatásban. Így historiográfiai hatása igen szerény volt.

A svéd háború története, vagy más néven *I. Péter naplója az előző* műveket forrásbázisát, részletességét és jelentőségét tekintve egyaránt fölülmúlja. Ez a kollektív munka valójában a korabeli Oroszország története. Bár ebben is a katonai események álltak előtérben, de mellettük az ipar, a kultúra és a mindennapi élet területén bevezetett reformokról is található adatokat. A mű szövegébe bekerültek a különböző tábori naplók,³⁶ a hadijelentések, a diplomáciai dokumentumok és a már elemzett történeti munkák egyes anyagai. Az anyaggyűjtésben részt vett a Hadügyi és a Külügyi Kollégium, a feldolgozást több kimagasló államférfi végezte. A munkálatok 1715 végén, a szöveg összeállítása 1718-ban kezdődött.³⁷ A nystadi béke (1721) után a reformok jelentőségét felismerve a katonai történeten kívüli témákat is bevettek a műbe, de ezeket nem dolgozták ki részletesen. A források feldolgozását maga Nagy Péter irányította. Moszkvában a Régi Iratok Központi Állami Levéltárában (CGADA) Péter kormányának fondja első részében megtalálható a mű kilenc kézírata. Közülük a második tekinthető az elsődleges variációnak.³⁸ A svéd háború története három részre oszlott, de befejezetlen maradt. Nagy vita folyt a szovjet történészek között a szerző kilétéről. Ma már hangsúlyozzák, hogy nem egyéni, hanem kollektív alkotásról van szó. A főszerkesztő és az egyik szerző maga a cár volt.³⁹ A kéziratokon Péter sok javítást eszközölt, javaslatokat és kiegészítéseket tett. Meghatározta a tematikát — a hadtörténeten kívül a reformok, a manufaktúrák, a törvényhozás és a kultúra problematikája is érdekelte —, ügyelt arra, hogy az eseményeket egyértelműen és tömören értékeljék. A cár és a munkatársai között sajátos munkakapcsolat alakult ki: az egyik anyagot gyűjtött, a másik átdolgozta, a harmadik összeállította a szöveget stb. A munkálatokban Péteren kívül A. V. Makarov, P. P. Safirov, V. V. Dolgorukij, Ja. V. Brjus, M. M. Golicin, F. Prokopovics és több katonai vezető vett részt.

A hadtörténeti és a diplomáciai tematika túlsúlya a műben nemcsak a feudalizmus korának történetírása jellegéből, de az akkori orosz eseményekből is következett. A Történetben körültekintően világtították meg az északi háború kirobbanásának okait. A mű a narvai csatavesztés konkrét körülményeinek feltárása mellett (az ütközetben képzetlen katonák és csak kevés reguláris haderő vett részt, a hadtáp nem biztosított elegendő élelmet) a korabeli alkotások közül egyedül jutott el azon általánosításig, hogy ez a vereség az oroszokat a hadművészet fejlesztésére és aktívabb politikai tevékenységre ösztönözte.⁴⁰ Míg a Történetben egyértelmű katonai vereségről van szó, addig Huyssen, Prokopovics és Hallart csak részben szolgált reális magyarázattal. A szerzők művükben rámutattak az első baltikumi orosz győzelmek jelentőségére. Érzékeltették az 1706. évi grodnói orosz manőver fontosságát, amelyvel az ellenséges gyűrdűből sikerült kivonni csapataikat. 1706-1707 fordulóján Zsoikvában

34. F. Prokopovics: Isztorija i. m. 130-149.

35. A. Kuznjin: V. N. Tatyiscsev. 2. kiadás Moszkva, 1987. 138.

36. T. Sz. Majkova: Vojennije „Jurnali” Petrovszkovo vremeni. In: Voproszi vojennoj isztorii Rosszii XVIII i pervaja polovina XIX vekov. Moszkva, 1969.

37. A munka menetére lásd: Sz. L. Pestics: i. m. 155-156.

38. Sz. L. Pestics: i. m. 163-168.; *Uő*: Cennij isztocsnik k isztorii Rosszii vo vremja Szevernoj vojni. In: Feodalnaja Rosszija vo vszemirno-isztoriescskom processze. Moszkva, 1972.

39. T. Sz. Majkova: Pjotr Pervij i „Gisztorija Szevszkoj vojni” In: Rosszija v. period i. m.

40. Zsurnal Petra Velikovo i. m. 1. 26-27.

haditanácsot tartott, amelyen a döntő ütközetről volt szó. Úgy döntöttek, hogy az orosz határhoz közeleső helyet választanak, ahonnan szükség esetén vissza is vonulhatnak. Fontos szándékuk volt, hogy a svéd hadakat részenként morzsolják fel.⁴¹ A szerzők az 1708. évi leszajnai orosz győzelmet úgy értékelték mint az első, reguláris sereg fölötti diadalt, mint Poltava szülőanyját.⁴² Az északi háborúban fordulatot jelentő poltavai csatával kapcsolatban hangsúlyozták annak gondos előkészítését. Eredményét úgy összegezték, hogy az Európát rettegésben tartó svéd sereg a cár kezébe került és végül Perevolocsnánál nagy részét bekerítették.⁴³ Poltava után jelentős orosz katonai sikerek következtek. A legfontosabb kivétel az 1711. évi pruti hadjárat. Ennek kudarcát a szerzők a sokszoros török túlerővel, az élelem- és vízhiánnyal és a havasalföldi fejedelem hűségével magyarázták.⁴⁴ A hadieseményekről, mint látható a Történetben, alapjában valós értékeléseket találunk.

Diplomáciai téren a mű írói joggal foglalkoztak részletesen a lengyel eseményekkel. Megalapozottan hangsúlyozták a poltavai győzelem kedvező hatását Oroszország nemzetközi helyzetére. Ekkor sikerült helyreállítani az északi szövetséget, II. Ágost visszatért Lengyelországba, nőtt az orosz katonai és politikai tekintély Nyugaton.⁴⁵ A pruti eseményeket megelőzték a Törökországból érkező kedvezőtlen diplomáciai hírek (pl. a béke megszegése). Nagy Péter a Történet alkotói szerint bölcsen járt el, amikor a balsiker után engedményeket tett a törököknek.⁴⁶ A hadi- és diplomáciai eseményeken kívül a többi kérdés inkább az előbbiekkal összefüggésben és kevésbé kifejtve kapott teret. Így pl. Péter a háború közepette aggodalommal gondolt arra, hogy a Palej-felkeléshez oroszországi kozákok is csatlakozhatnak, ezért intézkedéseket tett ennek megakadályozására.⁴⁷ A cár ugyanígy közelítette meg az oroszországi megmozdulásokat és Mazepának a svédekhez történő átállását. A Történetben ez abban a verzióban jelentkezik, miszerint XII. Károly svéd király kihasználhatja Bulavin felkelését, sőt támadásakor eleve ebben, ill. Mazepa és a zaporozsiak támogatásában bízott.⁴⁸ Az ukrán hetman elleni gyors katonai akciók és az Ukrajna (a szövegben Kisoroszország) lakóihoz szóló cári rendeletek,⁴⁹ amelyek bekerültek a műbe, mutatják a hadi- és belpolitikai események kapcsolatát és azt, hogy a Történetben közvetett utalások formájában társadalmi problémák is helyt kaptak. Péter felfogásának hatása a műre különösen jól érzékelhető akkor, ha a cár leveleiből és irataiból az ukránoknak (a szövegben a kisorozzoknak) 1708 őszén kiadott két rendeletét összevetjük a Történet megfelelő részével. Péter ezekben az írásokban az ősi földek védelméről, a pravoszláv egyház megmentéséről szól és felhívja a lakosságot, hogy ne kövessék Mazepát.⁵⁰ Rövidebben ugyanezeket olvashatjuk a Történetben.

A 18. sz. első negyedének nagy horderejű vállalkozása volt a hajóépítés fejlesztése és az orosz hadiflotta létrehozása. A svéd háború történetének írói ezt felismerve szoltak az olonyeci dokkokban folyó munkáról, vagy az 1709-ben Belgorodban és Voronyezsben vízrebocsátott hajókról.⁵¹ A cárnak és környezetének mindig szfűgye volt az új főváros, Pétervár sorsa. Így a műben olvashatunk az építés kezdetéről, lefolyásáról és a város védelméről. A Történetben megemlíttettek egyes adminisztratív és kulturális változásokat, így az új szak-

41. I. m. I. 157.

42. I. m. I. 180-181.

43. I. m. I. 210-240.

44. I. m. I. 335, 343-345.

45. I. m. I. 246-247.

46. I. m. I. 325.

47. I. m. I. 75.

48. I. m. I. 166, 171.

49. I. m. I. 192-193.

50. I. m. I. 192-193. összevetve a Pizma i bumagi imperatora Petra Velikovo. I-XII. Szentpétervár-Leningrád-Moszkva, 1887-1975. VIII. vip. 1.: 241-242 és 276-284. lappal.

51. Zsurnál Petra Velikovo i. m. I. 68, 205. A flottáról legújabban: P. A. Krotov: Szozdanyije linyejnovo flota na Baltijke pri Petre I. In: Isztoriczeszkije Zapiszki. 1988. 116.

könyvek megjelenését, a navigációs iskola megnyitását, az oroszok külföldi tanulmányait, az 1711-es év kapcsán a szenátust, a közigazgatási reformokat és a főfiskális hivatalának létrehozását.⁵² A fentiekből látható, hogy a polgári életről a mű szézagos ismereteket nyújtott. Az abszolutizmus ideológiájából és a naplójellegből következően is a középpontban a cár személye állt, de mellette szerepeltek a jelesebb katonai és politikai személyiségek is. Az egyes eseményeknek az abszolút monarcha szemszögéből való megítélése a Történetben különösen nyilvánvaló, pl. Mazepa átállása, vagy az állam és az egyház viszonyának (Péter nem volt „a hit védelmezője”) értelmezésekor. A svéd háború történetének elemzését összegezve elmondható, hogy ez a mű a források mennyiségét, a feldolgozás módját és viszonylag bő tematikáját figyelembe véve a kor historiográfiájában kiemelkedő helyet foglal el.

IV. V. N. Tatyiscsev (1686-1750) történetírói munkássága

A 18. sz. második negyedétől az orosz történetírás tudományvá válása hosszú útjának kezdeti szakasza tanúi lehetünk. A változásokat jelezte, hogy a fentebb vázolt tematika mellett az 1720–1740-es évektől megfogalmazták az orosz történelem több alapvető kérdését (pl. a szlávok származásának és a orosz állam kialakulásának problematikáját). Az 1730–40-es években a pétervári akadémián működő német tudósok (pl. Bayer és Müller) az ún. normann elmélet felvetésével egy akkor kezdődő és máig tartó vitát indítottak el. Az orosz történelem alapforrásainak egy részét szintén ekkor vonták be a kutatásba. A történeti kérdésekben leginkább az akadémia tudósai és a velük kapcsolatban álló személyiségek (köztük Tatyiscsev), valamint a folyóiratok történeti tárgyú cikkei és forrásközlései befolyásolták.⁵³ Az akadémia mellett működő gimnáziumban és a kadétskólában tematikailag bővült a történelem oktatása, de még így is hiányos volt és keveseket érintett. A század második negyedében — amikor Tatyiscsev főművén dolgozott — a történelmi ismeretekben tehát egy fokozatos, nem mindent felölelő, de mégis számottevő változás következett be.

Úgy véljük, Tatyiscsev Orosz történetének reális értékeléséhez nemcsak a korabeli történelmi ismereteket, hanem *életútja* állomásait és alapvető filozófiai, társadalmi-politikai, gazdasági, jogi és pedagógiai nézeteit is szemügyre kell vennünk, hiszen mindezek összefüggtek történetírói tevékenységével. I. Péter korában ő is, mint a legtöbb fiatal nemes, tisztként vett részt az északi háborúban. Az 1710-es évek derekán tett két németországi útja jelentősen befolyásolta későbbi iskolaszervezési és pedagógiai elképzeléseit. 1718-tól az alandi békekongresszus részvevőjeként bizonyos diplomáciai jártasságra tett szert. Első gazdasági és közigazgatási tapasztalatait az urali üzemeknek a 20-as évek elejétől kezdődő vezetésekor szerezte. Későbbi tudományos munkássága szempontjából igen jelentős volt az 1720-as évek közepén Svédországban tett utazása. Noha Tatyiscsevet már 1719-től foglalkoztatta a földrajz és a történelem,⁵⁴ útja során találkozott először a szakma nevesebb képviselőivel és közéleti személyiségekkel. Itt nyílt alkalma újabb orosz történelmi témájú művek megismerésére is. A svédországi gazdasági tapasztalatoknak komoly szerepük volt abban, hogy eljutott a merkantilizmus eszméihez.⁵⁵ A 20-as években Tatyiscsev környezetében találjuk a kor legműveltebb

52. Zsurnal Petra Velikovo i. m. I. 7-8, 328.

53. P. P. Pekarszjij: Isztorija imperatorszkjoi Akagyemii nauk v Petyerburge. I. Szentpétervár, 1870. 194-196.

54. A. Kuzmín: i. m. 46-47. Tatyiscsev életére és munkásságára lásd még: I. M. Sakinko: Vaszilij Tatyiscsev. Szverdlovsz, 1986.; Ud.: V. N. Tatyiscsev. Moszkva, 1987.

55. V. Sz. Asztrahanyzkij: Rabota V. N. Tatyiscseva „Primecsanyija na Hübnerv kommerceszkij lexikon” (1725). In: Vszpomogatyelnije isztoricseszkije gyszciplini. XVI. Leningrád, 1985.; I. Sz. Bak: Ekonomiczeszkije vozrennyija V. N. Tatyiscseva In: Isztoricseszkije Zapiszki. 54 (1955); A. I. Juhr: Pojezdka V. N. Tatyiscseva v Sveciju (1724-26 gg.). In: Isztoricseszkije Zapiszki. 88 (1971); A. Kuzmín: i. m. 115-118.

embereit. Közülük D. M. Golicint külön is meg kell említenünk, mivel könyvtárából az *Orosz történelhez* gazdag anyagot meríthetett.⁵⁶

1727 és 1733 között a pénzügyek egyik irányítójaként Tatyiscsev sokat tett a stabil pénzforgalom megeremítéséért. Második urali tartózkodásakor (1734–1737) folytatta korábban megkezdett iparfejlesztő tevékenységét. Újszerű gazdasági elképzelései közül megemlítenénk a magántőkének az iparba való bevonását és az előnyösebb kereskedelmi útvonalak felkutatását. Az 1730-as évek második felében Tatyiscsev az orenburgi bizottság vezetőjeként a keletre irányuló kereskedelem fejlesztését szorgalmazta. Figyelemre méltó, hogy a gazdasági ágazatok fejlesztését mennyire komplex módon kezelte.⁵⁷ Gazdasági nézetei Oroszország elmaradottságának leküzdését szolgálták, de lényeges ellentmondást is felszínre hoztak: a jobbagyrendszer és a gazdasági modernizálás kibékíthetetlenségét. Így nem csoda, ha elképzeléseinek nagy része nem valósult meg.

Tatyiscsev gazdasági és társadalmi-politikai tevékenysége, programja a nemesség uralmának megszilárdítását célozta. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy haladó vonásait szem elől té vesszük. A gazdasági területen kívül ilyen volt jogi elképzeléseiben pl. a természetjogi felfogás tükröződése. Az államelmélet terén Tatyiscsev Prokopovicshoz és D. Kantemirhez hasonlóan a monarchikus államformában látta az ország belső rendje megóvásának és a fölemelkedésnek az útját.⁵⁸ Filozófiai jellegű művében (*Két barát beszélgetése a tudomány és az iskolák hasznáról*⁵⁹) utalt az ókori filozófusok tanításaira, a művelődés fontosságára, bizonyos keretek között vallási türelmet hangoztatott és kiemelte az államhatalom primátusát az egyház előtt. Igen haladóak Tatyiscsev pedagógiai elgondolásai. Az ifjakat szerinte érdekeltté kell tenni a tanulásban. Kifejtette, hogy a fiatalokat tanítóknak a haza és az uralkodó szolgálatára kell nevelniük.⁶⁰ 1736-os művében Tatyiscsev megfogalmazta a tanárokkal szembeni követelményeket, a helyes oktatási eljárásokat, a történelem ismeretének nagy jelentőséget tulajdonítva javaslatot tett a tananyag tartalmára.⁶¹ Programja — osztálykorlátai ellenére — haladó volt a maga korában, és nagy részét az Uralban meg is valósíthatta. Asztrahányi kormányzósága után életének utolsó éveit (1745–1750) Tatyiscsev bologynói magányában töltötte; tovább dolgozott az Orosz történeten és újra elkezdte kiadásra előkészíteni az *Orosz törvények gyűjteményét*.⁶²

56. B. A. Grabova, B. M. Klossz, V. I. Koreckij: K isztorii Arhangelszkaj biblioteki D. M. Golicina. In: Arheograficeszkij jezsegodnyik za 1978 g. Moszkva, 1979. 238-252.; Sz. P. Luppov: i. m. 204-223.; I. M. Sakinko: V. N. Tatyiscsev. i. m. 57.

57. I. Sz. Bak: i. m.; A. I. Juht: Projekti V. N. Tatyiscseva 1721-26 gg. o razvityii promislennosztyi i torgovli na Urale i Szibiri. In: Isztorija i isztoriki. Isztoriograficeszkij jezsegodnyik za 1971 g. Moszkva, 1973. 293-331.; Uő: Goszudarsztvennaja gyejatyelnoszty V. N. Tatyiscseva v 1720-h-1730-h godov XVIII v. Mosykva, 1985.; Uő: Goszudarsztvennaja gyejatyelnoszty i szocialno-ekonomiceszkije vozzrenyija V. N. Tatyiscseva (isztoriografija voprosza). In: Urál i problemi regionalnoj isztoriografii. Szverdlovsz, 1986.

58. I. Csizovics: i. m.; A. I. Babij: Dmitrij Kantemir. Moszkva, 1984. 102-107.; A. B. Proszina: i. m.; I. M. Sakinko: Vaszilij Tatyiscsev. i. m. 98-107. Sakinko kifejti, milyen intézkedések nem nyerték meg Tatyiscsev tetszését.

59. V. N. Tatyiscsev: Razgovor dvuh prijatyelej o polze nauk i skol. In: V. N. Tatyiscsev: Izbrannije trudi. i. m.

60. L. N. Szemenova: Ocserki isztorii bita i kulturnoj zsziznyi Rosszii (Pervaja polovina XVIII veka). Leningrád, 1982. 85-113.

61. V. N. Tatyiscsev: Ucsrezsgyenije koim porjadkom ucsityelja russzkih skol imejut posztupaty. In: Isztoriceszkij arhiv V. i. m.

62. I. M. Sakinko: Vaszilij Tatyiscsev. i. m. 229-233.; Uő: V. N. Tatyiscsev. i. m. 110-123.; Sz. N. Valk: V. N. Tatyiscsev v szvojom Bolgyinszkom ujevinyenyii. In: Problemi isztorii feodalnoj Rosszii. Leningrád, 1971.

Röviden szeretnénk foglalkozni Tatyiscsev főművének megrási folyamatával.⁶³ Rendkívül termékeny volt életének moszkvai szakasza (1727–33), amikor az anyaggyűjtésben és a megírásban egyaránt jelentősen előrehaladt. Később állami megbízásai mellett is mindig szívügyének tekintette történetírói munkáját. Így 1738–40-re előkészítette kiadásra a Történet első megfogalmazásának nagy részét és IV. Iván 1550. évi törvénykönyvét. Asztrahányban Tatyiscsev elkezdte műve második megfogalmazását, aminek végleges kiformálása már Bologyinóban történt.⁶⁴

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy Tatyiscsevnek jelentős szerepe volt a különböző tudományok oroszországi megalapozásában és fejlesztésében. Gazdasági elgondolásai a merkantilizmuson alapultak. Filozófiainak tekinthető megállapításai ugyan idealista jellegűek, de nézeteiben pozitív vonások is föllelhetők. Politikai elképzelései és tevékenysége a nemesség uralmának stabilizására irányult. Államelméletében a monarchiát tartotta legidálisabbnak. Jogi nézetein a felvilágosodás hatása érződik. Történetírói tevékenységét igen hosszú ideig (1719–1750), az akkor idők mércéje szerint rendkívül nagy mennyiségű anyagot feldolgozva és az állami tisztségeivel járó elfoglaltságai közepette folytatta. Nézeteire nagy hatással voltak a kor haladó orosz történelmi személyiségeivel fenntartott kapcsolatai és külföldi utazásai. Gyakorlati tevékenységét és elméleti megnyilatkozásait tekintve Tatyiscsev a korszak egyik enciklopédikus műveltségű embere volt. Úgy véljük, a fentiek szorosan összefüggnek historiográfiai működésének megítélésével.

Noha a 18. századi Oroszországban a *történetfilozófia* terén inkább ezen időszak második felében születtek jelentősebb eredmények (pl. Boltyin révén), ugyanakkor Tatyiscsevnek is volt néhány figyelmet érdemlő megállapítása. A történetíró mint széleskörű világi műveltséggel rendelkező ember föllépett a tudományt béklyóban tartó babonák ellen. A racionalista filozófia szerint az értelemnek a történelemben játszott meghatározó szerepét hangoztatta.⁶⁵ Az értelem fejlődéséről kifejtett gondolatai a tudományba vetett hitét tükrözték. Nagy szerepet tulajdonított a történelemben az olyan jelenségeknek, mint az írás és a könyvnyomtatás megjelenése. Tatyiscsev történetiszemlélete idealista, monarchikus, de képviselőjük számolt a változással a történelemben. A történelmi folyamatok így nem kaotikusan alakulnak, hanem az értelem (a művelődés) szerint racionális módon. Ezen a területen egyértelműen érezhető a történetírónál a német felvilágosodás alakjainak (Leibniznek, Pufendorfnek és Wolffnak) a hatása. Racionalizmusának azonban megvoltak a maga korlátai. Így pl. sokszor a tényleges ok-okozati kapcsolatokat a történelmi személyiségek pszichológiai motívumaival helyettesítette, eltúlozva így az uralkodók szerepét a történelmi fejlődésben. Orosz történetének elején a szerző alapvető elméleti kérdéseket taglalt. Ilyen a történelem tárgya, jelentősége, a történelmi mű milyensége és az, hogy mi alapján és hogyan kell írnia a történetírónak.⁶⁶ Ezek a problémák Oroszországban Tatyiscsev óta váltak a történelmi munkák bevezető részévé.

Régóta vitatják *Tatyiscsev forráskritikai módszereit*, és változó a *mű forrásértékének megítélése* is. Erre a kérdésre az Orosz történet és szerzőjének munkamódszere ad választ. Tatyiscsev írásának eredeti megfogalmazása nem maradt fenn, a következő két variáció viszont igen. Művének forrásbázisa és a források feldolgozási módja az évek során jelentős változáson ment át. Az első variánsban a szerző az orosz évkönyveket eredeti szövegekben, míg a

63. Tatyiscsev Orosz története kéziratának részletes elemzését megtalálhatjuk *Pestics* könyvében és a mű akadémiai kiadása egyes kötetének Sz. N. Valk által írt bevezető tanulmányában. Sz. L. *Pestics*: i. m. I. 228–235.; V. N. *Tatyiscsev*: Isztorija Rosszjizskaja. I–VII. i. m.

64. Sz. L. *Pestics*: i. m. I. 263–275.

65. Sz. N. *Valk*: O „vszemirmom umoproszvjascsenyii V. N. Tatyiscseva. In: Feodalnaja Rosszija vo vszemirno-izstoriczeszkom processze i. m.

66. V. N. *Tatyiscsev*: Isztorija Rosszjizkaja I. 79–83. (a továbbiakban: Isztorija.)

másodikban a korabeli átrásban építette munkájába. Tatyiscsev rámutatott arra, hogy az orosz történelmet elsősorban orosz források alapján kell megírni; ezeken főleg az évkönyveket érte. Tőle számíthatjuk az orosz évkönyvek tudományos célokra történő, tudatos és széleskörű felhasználását.⁶⁷ Racionalista forráskritikai módszerei fokozatosan tökéletesedtek.⁶⁸ Sok antik, nyugati és orosz forrás Tatyiscsev révén került az orosz tudományos kutatásba. Főműve megalkotásánál több mint háromszáz orosz és külföldi szerző frását használta fel. Az évkönyvek kéziratait összehasonlíttotta és sajátosságai alapján osztályozta őket. Tatyiscsev komoly érdeme, hogy a 12. századig terjedő eseményekre igyekezett a legrégebbi évkönyveket használni és csak utána haladt a nyikoni gyűjtemény szerint. Egyes észrevételei (pl. a fenti gyűjtemény egyházi jellegéről) ma is elfogadhatók, más következtetéseit azóta a tudomány túlhaladta.

Műve második megfogalmazásában Tatyiscsev forrásai tovább bővültek. A lengyel krónikásoktól (pl. M. Bielskitől, W. Kadlubektól, M. Kromertől, M. Mechoviustól és M. Strykowskiától) történő átvételekkor egyes szovjet kutatók szerint az író arra gondolt, hogy a krónikaírók elvesztett évkönyveket használhattak és így adataikat tudatosan építette be művébe, ugyanakkor kirívó kronológiai és földrajzi tévedéseiket igyekezett javítani. A régi és az új forrásokat felhasználva jelentek meg az ún. eredeti tatyiscsevi értesülések, amelyeknek valódiságáról azóta vitáznak a szakemberek. Egyes szovjet kutatók (pl. Tyihomirov, Ribakov, Lihacsov, Kucskin, Pronstejn, A. N. Szaharov) szerint Tatyiscsev valóban elvesztett évkönyveket használt, ill. azokat tükröző műveket és forráskritikájában a pozitívumok domináltak, míg mások (pl. Dobruskin, Pestics) — nem tagadván a történetíró érdemeit — azt is kiemelik, hogy az Orosz történet írója néhol olyan tényekkel bővítette frását, amelyeknek megléte a forrásokban nem bizonyított és a műbe való beiktatásukat a szerző társadalmi-politikai nézetei motiválták.

Tatyiscsev évkönyvjellegű forrásainak tisztázása már önmagában is bonyolult feladat. A kutatók között a szerző értékelésében már itt is lényeges eltérések vannak. Kucskin szerint például Tatyiscsev a 17. sz. közepén még fennmaradt régebbi évkönyvmásolatokat használt, és a ténybeli hibák már ezekben a távoli forrásokban is megvoltak.⁶⁹ Pestics ellentmondásokat vél felfedezni az évkönyvírók tatyiscsevi első és második fogalmazásbeli leírása között.⁷⁰ Szerinte az egyházzal kapcsolatos megállapításokat — miután a szerző az állam primátusának híve volt — már saját korában is vitatták. A szovjet szakember úgy véli, hogy Tatyiscsev társadalmi-politikai nézeteivel összhangban ábrázolta a régi orosz fejedelmeket és az óorosz történelem egyes eseményeit (pl. az 1113. évi kijevi megmozdulásokat) eszerint interpretálta.⁷¹ Ugyanakkor Pestics is hangsúlyozta, hogy a történetíró több következtetését (pl. Kiprián metropolita évkönyvfrásbeli szerepéről) a későbbi kutatások is megerősítették.

Hangsúlyoznunk kell, hogy az Orosz történet forrásértékével kapcsolatban kételyeiket kifejtő kutatók is rámutatnak arra, hogy a kérdés megnyugtató eldöntéséhez továbbra is tanulmányozni kell a mű forrásait, kéziratait és a szerző forráskritikáját. Ugyanígy a pozitívumokat kiemelő történészek (pl. Pronstejn⁷²) is további archeográfiai vizsgáldásokat tartanak szükségesnek. Nézetünk szerint a vita nem jelenti Tatyiscsev történetírói munkásságának

67. B. M. Klossz–V. I. Koreckij: V. N. Tatyiscsev i nacsalo izucsenyija russzkih letopiszej. In: Letopiszii i hronyiki, 1980.; V. N. Tatyiscsev i izucsenyije russzkovo letopiszanyija. Moszkva, 1981.

68. M. N. Tyihomirov: O russzkih iztocsnyikah „Isztorii Rosszsijszkoj” In: V. N. Tatyiscsev: Isztorija Rosszsijszka I. 39–53.

69. V. A. Kucskin: K szporam o V. N. Tatyiscseve. In: Problemi isztorii obszcsesztvennove dzvisenyija i isztoriografii i. m.

70. Sz. L. Pestics: i. m. I. 236–262.

71. Sz. L. Pestics: Nyeobhogyimoje dopolnyenyije k novomu izdanyiju Isztorii Rosszsijszkoj V. N. Tatyiscseva. In: Problemi isztorii feodalnoj Rosszii i. m.

72. A. P. Pronstejn: V. N. Tatyiscsev i nacsalo naucsnovo iztocsnyikovegyenyija v Rosszii. Isztorija SZSZSZR 1986/3.

kisebftését, akinek műve (értékeivel és hibáival együtt) a forrásoknak az akkori orosz történeti gondolkodás szintjén való önálló értelmezésén alapult.

Tatyiscsev szélesebben fogta át a forráskutatás feladatait, mint elődei. Ő fogalmazta meg először az orosz történetírásban a források értékelésének alapelveit, a forrásokat osztályozta és az események hiteles ábrázolásának foka alapján négy kategóriába sorolta. Mindezt a történetírónak a „kritika tudományával” kell eldöntenie.⁷³ Kritériumai (pl. a szerző a leírt esemény résztvevője vagy kortársa legyen) általában megállják a helyüket. A régebbi forrásokat (pl. Nyesztort⁷⁴) hitelesebbeknek tartotta. Az orosz történetre vonatkozó hazai forrásokat előnyben részesítette a külföldiek írásaival szemben. Ugyanakkor nem hitt az orosz kútfők értelemnek ellentmondó, babonás állításainak. Tatyiscsev először próbálkozott meg Oroszországban az évkönyvírás történetének leírásával.⁷⁵

A történetíró tevékenységében jelentős helyet foglalt al a *törvény emlékek kiadására irányuló munkája*. Nagy érdeme, hogy föltárta, publikálásra előkészítette és megjegyzésekkel látta el a Russzkaja Pravdat, IV. Iván 1550. évi törvénykönyvét és az azt kiegészítő rendeleteket.⁷⁶ Az 1730-as évek közepétől dolgozott ezen a témán és nem rajta múltott, hogy csak a század második felében jelentek meg. Munkája azért is tiszteletre méltó, mivel ezen a területen nem volt elődje. A törvényekről néhány ma is értékelendő megállapítást tett. Így utalt arra, hogy az oroszoknál a Russzkaja Pravda előtt is léteztek törvények. A törvénykönyv szerinte nem varég, hanem orosz származású.⁷⁷ Rövidített változatának tatyiscsevi részekre bontása alapján ma is elfogadható. A magyarázatoknál sokszor modernizált (pl. az 1550. évi törvénykönyvnél kora fogalmait használta), de több esetben a törvénycikkeket helyesen kommentálta.⁷⁸

Tatyiscsevnek komoly érdemei vannak a *történeti segédtudományok kidolgozása* terén.⁷⁹ Az időszámítással kapcsolatban a naptári alaptényezők közül kitért az évre, foglalkozott néhány naptári rendszerrel, a bizánci érával és rámutatott, hogy a „Krisztus születése szerinti időszámítást” Oroszországban 1700-ban vezette be I. Péter. A kronológia fontosságát Tatyiscsev nagyon jól érzékelte. Látta azt is, hogy a történeti földrajznak milyen szerepe van az évkönyvbeli törzsek és népek lakóhelyének és széttelepülésének meghatározásában. A genealógia segített neki eligazodni a széttagoltság korának bonyolult viszonyaiban. Az előbbi tudományággal állt kapcsolatban heraldikai érdeklődése. A nyelvészetben a 17. században és a 18. sz. első felében az elnevezésekben rejlő vélt vagy valós hasonlóságok alapján tanulmányozták az egyes törzsek és népek eredetét. Így néha ma már elfogadhatatlan nézetekkel találkozunk. Tatyiscsev több esetben (pl. a szkíták, a keleti szlávok és Moszkva nevének magyarázatakor) azonban óvatosabb kortársainál. Munkásságát a forráskutatás, a segédtudományok és a történetírás szempontjából egyaránt fontosnak ítélniük.

Tatyiscsev Orosz történetében helyet kaptak az *orosz történelem máig lényegesnek minősített kérdései*. Az író főművében négy szakaszra bontotta az ország történelmét. Az első 860-ig (az évkönyvbeli legendás Gosztomiszl fejedelem haláláig), a második 1238-ig (a tatárok betöréséig), a harmadik 1462-ig (III. Iván trónra lépéséig) tartott.⁸⁰ Utolsó szakaszként tárgyalta (1577-ig jutott el) a tatár iga lerázásának és a monarchia helyreállításának időszakát. Tatyiscsev érdeme, hogy az orosz historiográfiában először próbált egységes (ún. monarchikus) szemlélet

73. V. N. Tatyiscsev: Isztorija i. m. I. 81-85.

74. I. m. I. 120.

75. I. m. I. 107-122.

76. I. m. VII. 203-394.

77. I. m. VII. 21.

78. I. m. VII. 288-299.

79. I. m. I. 125-126, 133, 30-313, 369-377, II. 30, 42, 140, 200-201, 258, 264, 271-272, 289.

80. I. m. I. 89.

alapján periodizálni, ami a korábbi (az orosz uralkodók nemzedékei szerinti egységekre bontó) nézetekhez képest előrelépést jelentett. Ugyanakkor látnunk kell gyengéit is. Az első két periódus történetiellen (legendás) elemekhez kötődött. A második szakaszt nem lehet egy-egyenesnek tekintenünk, mivel a széttagoltság jellemzői már a 12. sz. közepén létrejöttek.⁸¹ A tatyiscsevi periodizáció komoly hatással volt a 18. század orosz történetíróira.

Tatyiscsev fölvetette a különböző népek, így a szlávok származásának kérdését. A téma kifejtésénél először forrásait ismertette, majd hozzáfűzte saját megjegyzéseit. A szláv etnogenézissel kapcsolatban fontosnak tartotta az Oroszország területén élő régi népek történetének, nyelvének, az erre vonatkozó forrásoknak a megismerését.⁸² Az antik írók, az orosz évkönyvek (mindenekelőtt Nyesztor munkája), a külföldi krónikások szláv anyaga, a pétervári akadémia német tudósai (főleg Bayer és Müller) írásai és a népek eredetének bibliai magyarázata alapján próbált képet alkotni a szlávok korai történetéről. Nyilvánvaló, hogy ezekből a kútfőkből és a történetírás akkori szintjén egy kiforrott nézetrendszer nem születhetett. Tatyiscsev néhány megállapítása azonban mégis figyelemre méltó. Így utalt arra, hogy az antok első említése K. Prokopiosznál nem azt jelenti, hogy a szlávok csak a 6. században jelentek meg a történelem színpadán. A kelet-európai szkták között más nevű népek (köztük a szlávok) is jelen voltak, csak a történetírók keverték őket, vagy nem tettek különbséget köztük. Amikor Tatyiscsev a szlávok régebbi (pl. id. Pliniusnál történt) említéséről és korai magasfokú anyagi és szellemi kultúrájáról szól, ezzel ellentmond az akadémiai német történetészeknek. Ugyanakkor következtetlenségét mutatja, hogy átveszi a szlávok autochton fejlődése elutasításáról vallott nézeteiket. A ruszokat a korabeli vallásos felfogás és Nyesztor nyomán Noé fiától, Jáfettől eredezteti. Mint látható, e kérdéskörben Tatyiscsev a század közepétől kibontakozó patrióta orosz historiográfia következtelen előfutárának tekinthető.⁸³

A történetíró az orosz nép és állam eredetét vizsgálva kifejtette, hogy a ruszok már Rurik érkezése előtt a novgorodi területen éltek, azaz közvetve bírálta Bayert.⁸⁴ A német tudós hibájával róta fel, hogy nem eredetiben tanulmányozta az orosz évkönyveket. Tatyiscsev az orosz és a külföldi források széles körét bevonva részletes képet adott a legrégebb oroszországi szláv törzsekről. A források között a ruszok eredetét illetően ellentmondásokat fedezett fel.⁸⁵ Jellegzetesnek tartjuk, hogy Biforbanszületett Konstantinnak *A birodalom kormányzásáról* c. művéből a Történetben hangsúlyt kapott az, hogy a ruszok Kijev környékén helyezkedtek el és a Dnyeperen távolsági kereskedelmet bonyolítottak le. Mindez persze nem jelenti azt, hogy Tatyiscsevnek sikerült volna megoldani a rusz terminus származását és tisztázni tartamát, de — valószínűleg a Nyesztor-krónika hatására — a poljánok szerepével a kijevi államban tisztában volt. Az északon lejártságodott események tatyiscsevi interpretálása (a legenda szerint Gosztomiszl szláv kormányzata után Rurik hívása a varégoktól és a skandináv hatás ecsetelése) azt látszik igazolni, hogy a történetíró Nyesztort, a külföldi forrásokat, Bayer nézeteit, saját patriotizmusát és a későbbi novgorodi fejlődést visszavetítve igyekezett

81. Tatyiscsev, Lomonoszov és Scerbatov periodizációjáról: *I. D. Martyszevics: Voproszi goszudarsztva i prava v trudah Lomonoszova*. Moskva, 1961. 11-16.

82. *V. N. Tatyiscsev: Isztorija i. m. I.* 132-137, 232-241, 244-247, 250-267, 271-282, 289-315, 326-343. IV. 56-61, 66-75, 81-95 (az ókor és a feudalizmusba való átmenet korának népeiről); I. 137-183, 400-416. IV. 60-63. (Herodotosz, Sztrabon, id. Plinius és Ptolemaiosz földrajztudós a különböző népekről); I. 119-125. IV. 45-49 (Nyesztor és az orosz évkönyvek); I. 184-208 (Biforbanszületett Konstantin A birodalom kormányzásáról, Bayer forrásközlése alapján); I. 208-232 (az „északi írók” Bayer által publikált anyaga); I. 341-344. IV. 96-97. (a szláv nyelvről). Újabbán rámutatnak, hogy Tatyiscsev felismerte az örmény források jelentőségét és munkájával kapcsolatban érdeklődött az örmény nyelv és történelem iránt; *R. G. Hacsatjan: Russzkaja isztoricseszka miszl i Armenijja* (XVII-nacsalo XIX v.). Jereván, 1987. 27, 94-95, 105-133, 266-283, 338, 340, 345, 349-350.

83. *V. N. Tatyiscsev: Isztorija i. m. I.* 102-106, 134-135, 161-166, 177-178, 244-247, 311. IV. 44, 50-51, 68-69, 107-111. A szláv etnogenézissel kapcsolatban lásd *B. A. Ribakov* téziseit a kijevi Oroszország előtörténetéről: *Isztorija SZSZSZR* 1981/1., 2.

84. *V. N. Tatyiscsev: Isztorija i. m. I.* 286.

85. *V. N. Tatyiscsev: Isztorija i. m. I.* 308.

felépíteni egy konstrukciót, amely azonban nem oldotta fel a különböző források és elképzelések ellentmondásait.⁸⁶

Szembeszökő Tatyiscsev műve kapcsán a földrajz és a történelem egymással összefüggő megközelítése. A legrégebb orosz fejedelemségek leírásánál pontosan meghatározta határait, ismertette lakóikat, részfejedelemségi rendszerüket és székhelyüket.⁸⁷ Részletesen beszámolt az országban a 16. sz. derekától kezdődött térképkészítési munkálatokról. A földrajz jelentőségének felismerését mutatja, hogy Történetét térképmellékletekkel akarta ellátni.

Tatyiscsev monarchikus alapelvekből kiindulva változta az államformák változását Oroszországban, utalva az egyetemes történeti párhuzamokra.⁸⁸ Eszmefuttatásán a felvilágosodás hatása érződik. Ugyanakkor a Szentírásból vett idézetek az egyeduralom vallási megalapozását mutatják. A Történetből az uralkodó és a „társadalom” viszonyának idealizált képe tárul elénk. Ebben a hatalom képviselői kivételes helyzetüket képességeiknek és a „közjóért” végzett tevékenységüknek köszönhetik. A szerző három államformát különböztet meg: a monarchiát, az arisztokratikus kormányzást és a demokráciát. A nagy területű államoknak (lásd Oroszország), s ahol a nép kevésbé művelt, ott szerinte a monarchia a legmegfelelőbb. Az óorosz fejedelmeknek a források alapján korlátlan hatalmuk volt. Tatyiscsev úgy látta, hogy a tatár betöréssel következett be a monarchikus hatalom bukása. Így jött létre az arisztokrácia uralma, máshol pedig (pl. Novgorodban és Pszkovban) a demokrácia. A monarchiát III. Iván állította helyre. Tatyiscsev szerint ez az államforma a haladást szolgálta, míg a másik kettő veszélybe sodorta az országot. 1604-ben a monarchia ismét elbukott és végül a Romanovok restaurálták. A változásokban — mint az akkori szerzők — Tatyiscsev hajlott a külső okok túlértékelésére. Az orosz államfejlődés felvázolt képe többször ellentmondott a történeti tényeknek. A három államforma csak részben felelt meg jelzett tartalmának. Tatyiscsev államelméletének pozitív vonásai a természetjogra való támaszkodásban és a fejlődés vonulatának felvázolásában rejlenek.

Tatyiscsevet élénken foglalkoztatta az állam és az egyház viszonya. Művei egyértelműen tanúsítják, hogy az állam primátusának a híve volt. Ezt igazolja Orosz történetében pl. az egyházszakadás, vagy I. Péter egyházi reformjainak megközelítése. Nyíkon pátriárkának az államhatalom elsőségét megkérdőjelező felfogását művében több helyen elítélte.⁸⁹ Kiemelkedő jelentőséget tulajdonított Nagy Péter olyan intézkedéseinek, mint a patriarchátus eltörlése, a Szinódus létrehozása, az Egyházi szabályzat kiadása és a kolostorok jövedelmének oktatási célokra való felhasználása.⁹⁰ Ugyanakkor Tatyiscsev az orosz egyháztörténetnek csak azon szakaszait (személyiségeit) ítélte el, amikor a világi hatalom primátusa veszélybe került. Mint vallásos ember, nagy horderevű lépésnek tartotta az orosz történelemben a kereszténység főlvételét és a pravoszláv egyházat fenyegető veszélyek elhárítását (pl. az uniós törekvések meghiúsítását Halicsban a 13. sz. elején, ugyanígy elutasította Izidor metropolitának az 1439. évi firenzei zsinaton a katolikus egyházzal történő uniót elfogadó álláspontját, helyezte az

86. V. N. Tatyiscsev: Isztorija i. m. I. 223, 298-310, IV. 77-80, 112. A mai szovjet történettudomány nem egyszer új utakon, s sematikus antinormanizmust elhagyva közelíti meg az óorosz nép és állam kialakulásának (köztük a varégek szerepének) problémakörét. Ugyanakkor fölkelhet a 18. századi orosz történészeket túlértékelő és a korabeli Oroszországban működött német történetírók óorosz témájú munkáit lebecsülő histográfiái elemzések is. Lásd erről: D. A. Avduszin: i. m Voproszi Isztorii 1988/7. A varégek etnikai természetéről lásd A. G. Kuzmin írásait: Voproszi Isztorii 1970/10., 1974/11. A varég hatás mértékéről lásd B. A. Ribakov téziseit: Isztorija SZSZSZR. 1981/1., 2. Az utóbbi időszak nagy vitát kiváltó műveivel I. Ja. Frojanov jelentkezett.: Kijevszkaja Rusz. Ocserki szocialno-polityicszeszkjo isztioi. Leningrád, 1974.; Uő: A. Ju. Dvornycsenko: Goroda-goszudarsztva Dvernyej Ruszi. Leningrád, 1988.

87. V. N. Tatyiscsev: Isztorija i. m. I 345-358.

88. I. m. I. 359-370.

89. I. m. I. 368, 380, 381. t. III. 245.

90. I. m. I. 381-382.

orosz eretnekek elleni föllépéseket)⁹¹. Tatyiscsev felismerte a vallás összetartó szerepét az idegen hódítók elleni küzdelemben. Az orosz egyháztörténelemből az évkönyvek alapján több olyan eseményt emelt ki, amelyeket ma is lényegesnek tartunk. A kereszténység felvételén kívül ilyen pl. a kijevi metropolita Moszkvába költözése Iván Kalita idején, a novgorodi eretnekek eltűlése az 1490. évi zsinaton, Kiprián és Makarij metropolitáknak az orosz kultúra és politikatörténetben játszott kiemelkedő szerepe és az orosz egyháznak a moszkvai nagyfejedelmektől való szorosabb függésbe vonása II. Vaszilij korától.⁹²

Az Orosz történetben feltáruinak a széttagoltság, az orosz földek egyesítésének és a moszkvai állam időszakának legfőbb had- és politikatörténelmi kérdései. Tatyiscsev a széttagoltság idején történeteket elemelve kifejezésre juttatta az orosz egység gondolatát. Láttá, hogy a fejedelmek közti beharcok megkönnyítették a külföldi beavatkozást és mindez pusztulásba vitte az országot. Az idegen hódítók elleni harcok leírásakor kifejezésre jut mély patriotizmusa és humanizmusa. Batu 1237. évi oroszországi betörésekor pl. az oroszok bátran szembeszálltak a kegyetlen és sokszoros túlerőben lévő ellenséggel.⁹³ Csataleírásai nem nélkülözik a csodás elemeket és a szubjektívizálást, de ezek forrásaiból is eredtek. Tatyiscsev körültekintően jellemezte a legnagyobb orosz fejedelmeket: Böles Jaroszlávot, Vlagyimir Monomahot, Alekszandr Nyevszkijt, Dmitrij Donszkojt és III. Ivánt.⁹⁴ Forrásai alapján részletesen ismertette a svédok, a németek, a litvánok és a tatárok elleni küzdelem legfőbb állomásait.⁹⁵

Tatyiscsev írásából képet kaphatunk az egyesítésbeli vezető helyért vívott moszkvai-tveri párharcról. A mű alapján nyomon követhető a moszkvai fejedelmek (tatárokkal szembeni és az orosz fejedelemségek feletti) hatalmának fokozatos kiépülése. Horderejét felismerve különösen alaposan foglalkozik Tatyiscsev a III. Iván korabeli katonai és diplomáciai eseményekkel, az elért sikerekkel.⁹⁶ Differenciáltan közelíti meg IV. Iván uralkodását és a 16–17. sz. fordulóját. Iván cselekedeteit nemcsak személyes motívumokkal, hanem a főurakkal kialakult konfliktusaival és a külső támadások veszélyével is magyarázta. Jól látta a tatár államok főszármolásának és a cári cím felvételének jelentőségét.⁹⁷ Művében ugyanakkor feltáru a IV. Iván alatti pusztulás képe is. A történetíró egyértelműen negatívan értékelt az ún. „zavaros időszak” korát.

Tatyiscsev munkájában itt-ott fölviannak a társadalmi, gazdasági és kulturális kérdések. Háttérbe szorulásukban a kor felfogása is szerepet játszott, amikor történelmen elsősorban had- és politika(diszztina)történetet értettek. Ezt a tematikát érintve Tatyiscsev szólt az I. Vlagyimir alatti kijevi zavargásokról. Beszámolt a városban 1113-ban kirobbant megmozdulásokról is.⁹⁸ Leírásuknál ugyan nem társadalmi okokkal (a szegénység uzsora elleni fellépésével), hanem bibliai motívummal (a zsidók szipolyozták ki a lakosságot) magyarázta az eseményeket. Novgorod történetéből a műben bemutatott társadalmi megmozdulások kapcsán Tatyiscsev nem rejtette véka alá a város államformája iránti ellenszenvét. A szerzőt foglal-

91. I. m. I. 106, III. 179, 188. IV. 50-51, 140-142. V. 242-257. VI. 78. A kereszténység oroszországi felvételének millenniuma kapcsán megjelent írásokból: A. P. Novoszelcev: Prinyatyije hrisztyiansztva Drevnyerusszkim goszudarstvom kak zakonomernoje javljenije eposhi. Isztorija SZSZSZR 1988/4. A Szovjetunióban a középkori egyháztörténetnek és a vele kapcsolatos historiográfiái értékeléseknek egy korszerűbb felfogása van kialakulóban. Lásd: V. G. Ovcšinikov: Pravoszlavnaja cerkov v isztorii nasej sztrani. Voproszi Isztorii 1988/5. V. A. Kucskin és B. N. Florja írásukban az orosz egyház történetéről szóló szovjet munkák szakmai színvonalának emelését sürgetik: Voproszi Isztorii 1988/11.

92. V. N. Tatyiscsev: Isztorija i. m. IV. 135-137. V. 83, 205-206, 273, VI. 78, 155, 182 és köv., 211-221.

93. I. m. III. 231-237.

94. I. m. IV. 145-152, 185. V. 31-33, 172-174, VI. 100-102.

95. I. m. V. 31, 32-33, 120-129. 145.

96. I. m. VI. 26-100.

97. I. m. VI. 142-182. A magyar szakirodalomban IV. Iván alakját és korát Szvák Gyula helyezte teljesen új megvilágításba.: Iván, a Főtelmetes. Bp. 1985.

98. V. N. Tatyiscsev: Isztorija i. m. IV. 140-142, 179-180.

koztatta saját osztályának, a nemességnek a története. Az *Óorosz törvények gyűjteménye* és a Két barát beszélgetése a tudomány és az iskolák hasznáról c. műve alapján nyomon követhető a nemesi uralkodó osztály kialakulásának körülményeire és a rétegződésének fejlődésére vonatkozó nézeteinek alakulása. Az évkönyvek és a törvények további elemzése során megállapításai méginkább kikristályosodtak. A kijevi Oroszországban az uralkodó réteg megjelenésében komoly szerepet tulajdonított az ország védelmével és kormányzásával összefüggő feladatoknak. Az állam a szolgálat elvének érvényesítésével már kezdetől alapvető szerepet játszott ezen csoport sorsának alakulásában. A varégek súlyát a kezdeti időszakban tartotta Tatyiscsev jelentősnek, de akkor sem a földek birtokosaiként, hanem a katonai-igazgatási feladatok ellátásában. A szerző az 1550. évi törvénykönyv alapján helyesen látta a szolgálati birtok feltételes jellegét. Jól tükröződnek Tatyiscsevnél az uralkodó osztály átrendeződésének III. és IV. Iván-, Alekszej Mihajlovics- és I. Péter-korabeli folyamatai. Ezeket a szolgálati kötelezettségekkel, az állam egységének megteremtésével, az egyeduralom erősítésével és a hadsereg feltöltésével magyarázta.⁹⁹

Tatyiscsev művében szót az óorosz–görög kereskedelmi kapcsolatokról. Áttekintést adott Novgorodnak a 15. sz. elején a város életében fontos szerepet játszó külkereskedelméről.¹⁰⁰ A Történetben több helyen találkozunk a kultúrára vonatkozó megjegyzésekkel. Így munkája elején Tatyiscsev áttekintette a Bölcs Jaroszláv és I. Péter kora közti oroszországi történelemoktatást.¹⁰¹ Hansúlyozta az I. Vlagyimir és Jaroszláv korabeli építkezések jelentőségét. Beszámolt Jaroszláv törvénykönyvéről, a görög könyvek akkori oroszra fordításáról. Néhány metropolita (pl. Kiprián) jellemzésénél Tatyiscsev utalt könyvgyűjtési szenvedélyükre. III. Iván korát kulturális tekintetben is kiemelte. A cár feleségével és az udvarban megforduló követekkel mesteremberek, művészek és tudósok érkeztek az országba.¹⁰² Tatyiscsev az orosz államfejlődésről, az állam és az egyház viszonyáról, a történelem oktatásáról szóló részekben és rövid megjegyzésekben említette a 18. sz. elejének különböző (köztük kulturális) reformjait. Meghajtolt I. Péter nagysága előtt és utódait a reformer cár követésére biztatta. Mindez azonban nem jelentette azt, hogy ne a nemesség szemszögéből és differenciáltan ítélje meg az átalakulást. A változtatásra tudományos téren maga is több javaslatot tett.¹⁰³

Tatyiscsev művében — főleg az orosz évkönyvek és részben a külföldi források alapján — bizonyos helyet kaptak népünk eredetével, vándorlásával és a középkori magyar—orosz dinasztikus, katonai és diplomáciai kapcsolatokkal összefüggő adatok. Többek között Bíborbanszületett Konstantinnak A birodalom kormányzásáról c. műve kapcsán és a Kazárországról szóló részben olvashatunk a magyarságról. A szerző az orosz ősrönika alapján említést tesz a 800-as évek végétől 970-ig tartó időszak magyar—orosz katonai akcióiról.¹⁰⁴ Tatyiscsev hangsúlyozza az I. Vlagyimir- és Bölcs Jaroszláv-kori magyar—orosz dinasztikus kapcsolatokat. A széttagoltság korának belvillongásaiba való magyar beavatkozás a halicsi hadjáratok révén

99. I. m. I. 294, 368, II. 214, 218, 265. III. 203, 247, 386. IV. 395, 435. VII. 212-219, 280, 372, 393.; *A. N. Kotjarov*: Isztorija russzkovo dvorjansztva v iszobrazsenyij V. N. Tatyiscseva. In: Isztoricseszkiye Zapiszki 110. 1984.

100. *V. N. Tatyiscsev*: Isztorija i. m. IV. 116-117, 120-123, V. 229.

101. I. m. I. 382.

102. I. m. VI. 77, 83.

103. *A. I. Juhr*: N. Tatyiscsev o reformah Petra I. In: Obszecsztvo i goszudarsztvo fcodalnoj Rosszii. Moszkva, 1975.; *Uő*: V. N. Tatyiscsev i Akagyemija nauk. Voproszi Isztorii 1986/11.; *L. N. Vdovina*: „Lexikon rosszizskij” N. Tatyiscseva kak isztocsnyik po isztorii i kulture XVIII v. Vesztnyik MGU 1986/5.

104. *V. N. Tatyiscsev*: Isztorija i. m. II. 49, 51.; A 970 évi akcióról: *Kristó Gyula*: Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986. 45.; Magyarország története. II/1. Főszerk.: *Székelly György*, szerk.: *Bartha Anál*. Bp. 1984. 715-716. (a vonatkozó rész *Győrffy György* munkája); *A. N. Szaharov*: Orosz-magyar szövetségi kapcsolatok a 9-10. században. *Századok* 1986/1.

aránylag részletes megvilágítást kap a műben.¹⁰⁵ Tatyiscsev az orosz egység szemszögéből közelítette meg azt a problémakört. Nemcsak a magyar, de az orosz belharcokba történő bármilyen beavatkozást visszautasított, differenciálatlanul mindegyikbe nyílt hódítást és vallási összetűzéseket szülő akciókat látott. Orosz forrásai alapján kiemelte, hogy a belviszályokban való külföldi részvételt megkönnyítették az orosz fejedelmek dinasztikus kapcsolatai (külföldi segítséget kérnek), egymás elleni harcuk és a halicsi bojárság megosztottsága. Az egység helyreállításáért Tatyiscsevnél legtöbbször egyházi személyiségek (pl. a kijevei metropolita) emelnek szót. A 13. sz. első felét követően III. Iván és Hunyadi Mátyás, ill. Iván és II. Ulászló diplomáciai kontaktusairól olvashatunk.¹⁰⁶

* * *

Az orosz történetírás 18. század eleji fejlődése és mindenekelőtt Tatyiscsev munkássága jelezték annak a hosszú folyamatnak a kezdetét, amelynek során az orosz történetírás fokozatosan megszabadult középkori béklyóitól és lassan tudománnyá vált. Eszmerendszerének ellentmondásossága és korlátai ellenére ebben nagy szerepe volt Tatyiscsev történetírói tevékenységének, a haladó orosz és európai historiográfiai hagyományok alapján és a forrásanyag és a tematika jelentős bővítésével megírt Orosz történetének.

105. V. N. Tatyiscsev: Isztorija i. m. III. 9-40, 145-150, 175-228. IV. 172-173, 184. A magyar és a szovjet történettudomány ma már differenciáltabban közelíti meg a halicsi hadjáratokat. Új megvilágításba került a hadjáratok tipológiája, az eseményeket az orosz és a nemzetközi szövetségi rendszerbe ágyazzák. Legtipikusabb erre: *Kristó Gyula*: i. m. 71-72, 74-75, 82-83, 85-86, 97, 100-109, 159-177.; *Makk Ferenc*: Magyarország a 12. században. Bp. 1986. 72-73, 96, 121, 127-130, 210-213.; *V. T. Pasuto*: Vnyesnyaja polityika Drevnyej Ruszi. Moszkva, 1986. 53-54.

106. V. N. Tatyiscsev: Isztorija i. m. VI. 72, 91, 94, 96.